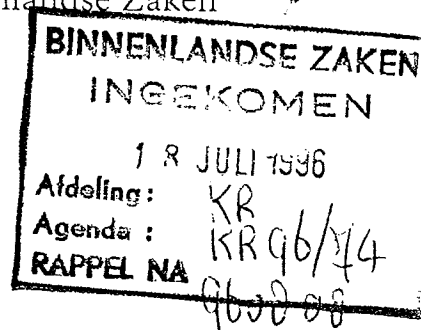

Origineel in uitsluitend 170 111 kop -
Ministerie van Binnenlandse Zaken
of w Adviezen
Kiesraad.

Aan
de Kiesraad
Postbus 20011
2500 EA 's-Gravenhage

Bijlagen	Uw kenmerk	Ons kenmerk	Datum
3		CW96/762	16 juli 1996
Inlichtingen bij		Doorkiesnummer	
mevr. E.B. Pronk		(070) 3026266	
Onderwerp		Departementsonderdeel	
brief Nedap-Groenendaal inzake		Stafafdeling Constitutionele Zaken,	
gebruik van vervolggkolommen		Wetgeving en Internationale	
		Aangelegenheden	

Geacht College,

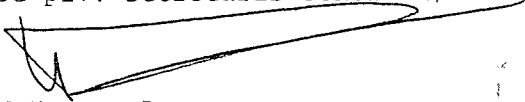
Naar aanleiding van een brief van de firma Nedap-Groenendaal d.d. 1 mei jl., heeft de vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken van de Tweede Kamer zich bij brief van 10 juni jl. tot mij gewend met het verzoek de kwestie van het gebruik van vervolggkolommen op stemmachines en stembiljetten aan u voor te leggen. Afschriften van de desbetreffende brieven treft u bijgaand aan.

Namens de firma Nedap-Groenendaal is de heer J.W. Groenendaal van mening, dat het gebruik van vervolggkolommen op stemmachines en stembiljetten van invloed is op het stemgedrag van de kiezer. Als gevolg van het gebruik van vervolggkolommen zouden er naar zijn mening tienduizenden stemmen bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen terechtgekomen zijn bij een andere partij dan door de kiezers was bedoeld. Bij een eerdere gelegenheid heeft hij deze opvatting reeds schriftelijk aan mij voorgelegd. Mijn reacties op zijn brieven treft u als bijlage op zijn brief van 1 mei jl. aan. Ook heeft hij bij brief van 15 januari 1996 onder meer de kwestie van de vervolggkolommen onder de aandacht van de vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken van de Tweede Kamer gebracht. Op verzoek van de vaste Commissie heb ik bij brief van 11 april 1996 al een reactie op zijn standpunt gegeven. Bijgaand treft u eveneens afschriften aan van de terzake met de Commissie gevoerde correspondentie.

Gelet op het voorgaande verneem ik graag de visie van de Kiesraad over de vraag of het, gezien de consequenties van het gebruik van vervolgkolommen op het stemgedrag, noodzakelijk of wenselijk is de regeling van het gebruik van vervolgkolommen aan te passen en zo ja, in welke zin.

Ik zie uw reactie met belangstelling tegemoet.

Hoogachtend,
DE STAATSSECRETARIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN
J. Kohnstamm,
Overeenkomstig de door de Staatssecretaris
geparafeerde minuut,
De plv. Secretaris-Generaal,

W.H. van Leeuwen

Bijlagen

- Afschrift van de brief van de vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken van de Tweede Kamer d.d. 10 juni 1996 en de meegezonden brief van de firma Nedap-Groenendaal d.d. 1 mei 1996
- Afschrift van de brief van de vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken van de Tweede Kamer d.d. 2 februari 1996 en de meegezonden brief van de firma Nedap-Groenendaal d.d. 15 januari 1996
- Mijn reactie d.d. 11 april 1996 op de brief van de firma Nedap-Groenendaal d.d. 15 januari 1996

31072006

BINNENLANDSE ZAKEN
INKOMMEN
28 JUNI 1996
Aldeling: ~~178~~ CW
Agenda: ~~178~~ CW 96/162
RAPPEL NA 960717

Den Haag, 10 juni 1996

Aan:
de staatssecretaris van Binnenlandse
Zaken
mr J. Kohnstamm

Ons kenmerk : Biza-96-630

De vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken uit de Tweede Kamer heeft een brief van Nedap/Groenendaal te Groenlo van 1 mei 1996 ontvangen.

Namens de commissie verzoek ik u in overweging te willen nemen, het probleem in bovengenoemde brief aan de Kiesraad voor te leggen.

Hoogachtend,
de griffier van de vaste Commissie
voor Binnenlandse Zaken,

mr J. Hommes

Bijlage: 1

Bureau voor verkiezingen

Aan de griffier van de vaste kamercommissie voor Binnenlandse zaken
Binnenhof 1a
2513 AA DEN HAAG

Betreft: kandidatenlijsten Kamerverkiezing
Uw kenmerk : Biza-96-44

Groenendaal	
Date: - 7 MEI 1996	
Nr. Biza-96-630	

St. Willebrord, 1 mei 1996

Geachte heer, mevrouw,

Bij brief van 15 januari j.l. vroegen wij de aandacht van uw commissie voor het probleem dat zich voordeed bij de kamerverkiezingen 1994 -en dat zich bij volgende verkiezingen weer kan voordoen- als gevolg van de lange kandidatenlijsten waardoor op stembiljet en stempaneel vervolgkolommen moesten worden gehanteerd.

Wij wezen erop dat hiervan invloed uitgaat op het stemgedrag.

Wij gaven ook aan dat de grote partijen de sleutel in handen hebben om dit eenvoudig op te lossen, n.l. door (vrijwillig) af te zien van de mogelijkheid om met landelijke gelijkluidende lijsten uit te komen.

Uiteraard hadden wij deze aangelegenheid reeds eerder voorgelegd aan het ministerie van Binnenlandse zaken.

In een eerste reactie van 31 januari (bijlage 1) wordt aangegeven, in de laatste zin, dat het probleem niet meer bestaat bij de methode van gefaseerd stemmen.

Echter er wordt voorshands niet gefaseerd gestemd en dat zal naar ons inzicht waarschijnlijk ook niet op enige schaal gaan gebeuren. Hierop komen wij in een afzonderlijk schrijven uitvoerig terug. Daarentegen staan er inmiddels in Nederland wel al 4400 stemmachines, goed voor ruim 55% van de kiezers waarvoor het gesignaleerde probleem onverkort blijft gelden.

Voor de volledigheid voegen wij onze reactie op dit antwoord hierbij (bijlage 4).

In een tweede reactie van 1 april (bijlage 2) wordt het probleem eenvoudig ontkend c.q. sterk gebagatelliseerd.

Dit nu is merkwaardig.

Reeds voorafgaand aan de verkiezingen van 1994 heeft de Nederlandse vereniging voor Burgerzaken, in een brief dd. 21 maart 1994 (bijlage 3), gewezen op het gevaar van afwijkend stemgedrag als gevolg van vervolgkolommen op stembiljet en stempaneel.

Wij hebben niet anders gedaan dan achteraf aangetoond dat het verschijnsel inderdaad is opgetreden.

De stelling dat het slechts om een gering aantal stemmen zou gaan valt te betwisten aan de hand van het volgende voorbeeld;

Kandidaat 31 van lijst 3 haalde ruim 8000 stemmen. Bij volledige toepassing van stempanelen zouden dat er 16.000 zijn geweest. Als dit in meerderheid stemmen blijken te zijn die bedoeld waren voor lijst 8, dan gaat het wel om circa 10% van de aanhang van deze partij!

Wij zien uw reactie met belangstelling tegemoet en houden onze kennis van de praktische uitvoering van verkiezingen graag beschikbaar.

Hoogachtend,

J.W. Groenendaal.

31072006

Aan
Nedap/Groenendaal
t.a.v. de heer J. Groenendaal
Postbus 6
7140 AA Groenlo

Bijlagen
geen

Inlichtingen bij
mw C.A.R. de Beus

Onderwerp
stemmachines

Org kenmerk
CW95/1228(1227, 31 januari 1996
1226)
Doorkiesnummer
(070)3027413

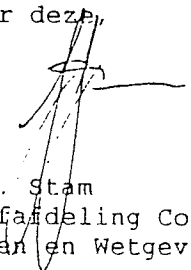
Departementsonderdeel
Stafafdeling Constitutionele Zaken
en Wetgeving

Geachte heer Groenendaal,

In uw brief van 13 december jl. betreffende de invloed van de methode op het stemgedrag spreekt u uw ongerustheid uit over de gevolgen op het stemgedrag van de kiezer bij het hanteren van vervolgkolommen op stembiljet en stempaneel. Kort samengevat stelt u in deze brief dat in dat geval vele kiezers onbedoeld hun stem niet op de kandidaat van hun keuze uitbrengen. Aangezien u uw stelling niet onderbouwt, aan de hand van onderzoek e.d., zie ik onvoldoende aanleiding om op deze stelling in te gaan. Overigens wijs ik u erop dat bij de methode van gefaseerd stemmen het hanteren van vervolgkolommen niet meer nodig is, daar eerst de partij en dan pas de kandidaat gekozen wordt.

Ik vertrouw erop dat ik u met het bovenstaande voldoende heb geïnformeerd.

Hoogachtend,
DE STAATISSECRETARIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN,
voor deze,

J.J. Stam
Stafafdeling Constitutionele
Zaken en Wetgeving

31072006

*****
 *****
 *****
 *****
 *****
 *****
 *****

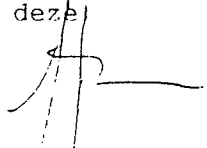
Aan
 Nedap-Groenendaal
 t.a.v. de heer J.W. Groenendaal
 Postbus 6
 7140 AA Groenlo

Bijlagen	Uw kenmerk	Ons kenmerk	Datum
0		CW96/177	1 april 1996
Inlichtingen bij		Doorkiesnummer	
mevr. E.B. Pronk		(070)3026266	
Onderwerp		Departementsonderdeel	
Uw brief van 5 februari 1996		Stafafdeling Constitutionele Zaken en Wetgeving	

Geachte heer Groenendaal,

In reactie op uw brief van 5 februari jl. inzake het gebruik van vervolgkolommen, deel ik u mede dat ik geen aanleiding zie om nadere maatregelen te treffen met betrekking tot het gebruik hiervan. De regeling met betrekking tot de vermelding van vervolgkolommen zoals weergegeven in de bij de Kieswet en het Kiesbesluit behorende model-stembiljet (model J 20) en model-stempaneel (model J 33-2), waarborgt naar mijn mening in voldoende mate dat kiezers als gevolg van het gebruik van deze vervolgkolommen niet onbedoeld een stem uitbrengen op een andere partij. Daarbij heb ik in aanmerking genomen dat kiezers die niet op de lijsttrekker van hun partij van voorkeur willen stemmen, mogelijk eerder een stem uitbrengen op de kandidaat die bovenaan een vervolgkolom van die partij staat vermeld, dan op een willekeurige andere kandidaat. Het aantal extra stemmen dat kandidaten op de 31ste, 51ste en 56ste plaats als gevolg hiervan verkrijgen, kan, gelet op het door u toegevoegde overzicht van aantallen behaalde stemmen per kandidaat, naar mijn mening echter slechts gering zijn.

Hoogachtend,
 DE STAATSSECRETARIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN,
 voor deze

 J.J. Stam,
 Stafafdeling Constitutionele Zaken
 en Wetgeving

W
F
O
N
O
O
D
O
O

BINNENLANDSE ZAKEN

INGEKOMEN

1 APR. 1994

Helina:

C2W

Agenda:

CWQU/424

APPEL NA

449502

Aan de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken
POSTBUS 20011
2500 EA DEN HAAG

Rotterdam, 21 maart 1994.

Geachte mevrouw,

(gedeeltelijk)

CENTRALE KANDIDAATSTELLING

Door gebruik te maken van centrale kandidaatstelling ontnemt een politieke groepering zichzelf de mogelijkheid om per kieskring lokaal bekende kandidaten te profileren. Kennelijk zijn de politieke partijen ook met de gedachte verzoend, dat de kiezer eerst op een partij stemt en daarna pas een keuze maakt voor een kandidaat.

De mogelijkheid van centrale kandidaatstelling brengt met zich, dat in voorkomende gevallen het maximaal aantal kandidaten (tot 80) wordt gesteld. Op de stemmachines maar ook op het stembiljet moeten deze lijsten over meerdere kolommen verdeeld worden. Het zal aan de kiezer moeilijk uit te leggen zijn, dat hij voor zijn stem op b.v. lijst 2 (P.v.d.A.) een hokje in kolom 4, 5, of 6 moet rood maken.

Wij achten dan ook een behoorlijk risico aanwezig, dat door de onoverzichtelijkheid op stembiljet en stemmachine een groot aantal stemmen op de verkeerde partij zal worden uitgebracht. Om hierover duidelijkheid te krijgen, geven wij u het volgende in overweging.

In een representatief aantal stembureaus in Nederland wordt op de dag van de verkiezing een enquête gehouden naar het stemgedrag van de kiezer met de vraag: "Op welke partij heeft u zojuist gestemd?". In die stembureaus, zou een vergelijk tussen de resultaten van het onderzoek en de definitieve uitslag van de verkiezing duidelijkheid op dit punt kunnen geven.

Komen grote verschillen aan het licht tussen de totalen in het proces-verbaal en de resultaten van het onderzoek, met name bij partijen met meer dan 30 kandidaten, dan is dit een sterke indicatie dat veelvuldig anders is gestemd dan kennelijk de bedoeling van de kiezer was.

Wanneer deze trend landelijk blijkt te zijn, dan zou de consequentie kunnen zijn dat de verkiezing ongeldig moet worden verklaard.

31072006

Aan de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken
Mr. J. Kohnstamm
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

Betreft: Invloed methode op stemgedrag
Uw kenmerk: CW 95/1228

St. Willebrord, 5 februari 1996

Geachte heer Kohnstamm,

In reactie op uw brief dd. 31 januari 1996, waarin u mededeelt niet te kunnen ingaan op de stelling, dat het gebruik van vervolgkolommen op stembiljet of stempaneel leidt tot onbedoeld stemgedrag, doen wij u hierbij de nadere onderbouwing en het betreffende onderzoeksmateriaal toekomen. Dit materiaal is inmiddels ook ter beschikking gesteld van de betrokken politieke partijen.

In de laatste zin van uw brief wijst u er nog eens op dat bij de methode van gefaseerd stemmen het hanteren van vervolgkolommen niet meer nodig is.

Echter, er wordt in Nederland voorshands niet gefaseerd gestemd en het is maar zeer de vraag of dat ooit wel op enige schaal het geval zal zijn. (zie onze brief dd. 2 januari 1996 over dit onderwerp).

Zolang nog ergens stembiljetten of stempanelen gebruikt worden, blijft het gesignaleerde probleem aan de orde.

Overigens, bij gefaseerd stemmen komt het probleem van vervolgkolommen in een andere gedaante wel degelijk weer om de hoek kijken.

Zo zal de weergave van de deelnemende partijen op een beeldscherm tenminste over twee kolommen moeten worden verdeeld en zal een lange kandidatenlijst zelfs in vijf kolommen moeten worden ondergebracht.

De wijze waarop dat gebeurt is ook sterk van invloed op het stemgedrag.

Als steeds houden wij ons beschikbaar voor nadere toelichting.

Hoogachtend,

Wg

J.W.Groenendaal.

31072006

☒ Herstell

☒ Herstell

BINNENLANDSE ZAKEN
INKOMEN

13 FEB. 1996

Afdeling: C2W
Agenda: CW 96/190
RAPPEL NA 961318

Den Haag, 2 februari 1996

→ Pro

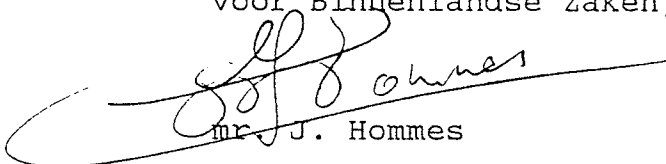
Aan:
de staatssecretaris van Binnenlandse
Zaken
de heer mr J. Kohnstamm

Ons kenmerk : Biza-96-44

De vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken uit de Tweede Kamer heeft een brief van het Nedap Groenendaal te St. Willebrord van 15 januari 1996 ontvangen.

Namens de commissie verzoek ik u om een reactie op deze brief.

Hoogachtend,
de griffier van de vaste Commissie
voor Binnenlandse Zaken,

Mr. J. Hommes

Bijlage: 1

TWEDE KAMER DER STATEN-GENERAAL, Postbus 20018, 2500 EA Den Haag
Bureau Bestuur: telefoon: 070-3182008, telefax: 070-3183440

31072006

Aan de griffier van de vaste kamercommissie voor Binnenlandse zaken
 Binnenhof 1a
 2513 AA DEN HAAG

Betreft: kandidatenlijsten Kamerverkiezing

St. Willebrord, 15 januari 1996

DIENST:

Biza-96-44

Geachte heer, mevrouw,

Bij de kamerverkiezing van 3 mei 1994 zijn de grote partijen voor het eerst uitgekomen met lijsten die een aantal kandidaten omvatten van tweemaal het aantal zetels (met een maximum van 80).

Dit heeft consequenties gehad, die bij de herziening van de Kieswet in 1989 kennelijk niet zijn voorzien.

1. Vervolgkolommen

Op het stembiljet moest gebruik worden gemaakt van vervolgkolommen vanaf de 51e kandidaat (Kieswet, model J20)

Dit leidde, ondanks gebruik van een nog nauwelijks aanvaardbare lettergrootte, tot omvangrijke en slecht te vouwen vellen, die soms al vroeg op de verkiezingsdag de stembussen overvol maakten.

Op de stemmachines, waarvan inmiddels de helft van de stembureau's is voorzien, moest gebruik worden gemaakt van vervolgkolommen vanaf de 31e en 56e kandidaat. (Kieswet, model J33-2) Aldus vergden de 3 grote partijen 8 kolommen.

Dit leverde voor de kiezer een zeer onlogisch en onoverzichtelijk beeld op. (zie bijvoegsel 1) Veel kiezers klaagden danook dat zij niet meer in staat waren beoogde kandidaten te vinden, zeker als het ging om een lokale of regionale kandidaat.

Niet onderschat mag overigens worden hoeveel kiezers coördinaatgewijs stemmen, d.w.z. meer tellen dan lezen.

Vroeger stond b.v. kolom 8 eenvoudig ook voor lijst 8; nu belandde men in de vervolgkolom van lijst 3.

2. Onbedoelde stemmen

Als gevolg daarvan zijn tienduizenden stemmen terechtgekomen bij partijen die met grote waarschijnlijkheid niet overeenkomen met de bedoeling van de kiezer. (zie bijvoegsel 2)

Aanwijzingen hiervoor zijn de aantallen persoonlijke stemmen voor de 51e kandidaat op stembiljetten en de 31e en 56e kandidaat op stempanelen. (zie bijvoegsel 3)

Deze onbedoelde stemmen zijn ten koste gegaan van de lijsten 4 t/m 8.

Lijst 1 profiteert het meeste, bij lijst 2 en 3 is prake van gedeeltelijke compensatie. (zie bijvoegsel 4).

Simulatie na correctie van de stemmenaantallen wijst uit, dat de 1e toekenning van de zetels voor lijst 1 anders zou zijn geweest. (Bij de restzeteltoewijzing wordt dat in dit geval weliswaar weer rechtgetrokken).

M.a.w., enkele tienduizenden onbedoelde stemmen kunnen wel degelijk van invloed zijn op de uitslag.

Bij de volgende kamerverkiezing zouden de 4 grote partijen reeds 11 kolommen nodig hebben en zullen onbedoelde stemmen dus ten koste gaan van lijst 5 t/m 11.

3. Capaciteitsbegrenzing

Het uitkomen met lange lijsten heeft tot gevolg dat de capaciteit van de nieuwe stemmachines (36 kolommen), bij de volgende kamerverkiezing toereikend is voor 29 partijen.

Dat is tot dusver overigens voldoende gebleken:

		aantal deelnemende partijen bij TK-verkiezing			
		1982	1986	1989	1994
met zetels kansloos		12	9	9	12
		8	18	16	14
		20	27	25	26

Echte maatregelen om lichtvaardige kandidaatstelling te beperken zijn kennelijk niet voorhanden.

Mochten zich onverhoopt toch meer partijen aanmelden, dan ontstaan bij de gemeenten ernstige problemen.

Terugkeer naar stembiljetten is uitgesloten omdat geen hokjes en bussen meer beschikbaar zijn.

conclusie:

De grote partijen hebben de sleutel in handen om, zonder wijziging van Kieswet of Kiesbesluit, alle drie bovengenoemde problemen eenvoudig op te lossen.

Namelijk door het, op vrijwillige basis, terugkeren naar het indienen van lijsten per kieskring c.q. stellen gelijklopende lijsten per groep van kieskringen, zoals voorheen gebruikelijk.

Centrale kandidaatstelling

De werkzaamheden voor de partijen verbonden aan de kandidaatstelling zou onderwerp van gesprek kunnen vormen bij een wenselijke algehele herziening van taak en functie van de hoofdstembureau's.

Door de inmiddels bereikte automatiseringsgraad is de administratief-organisatorische noodzaak van de hoofdstembureau's discutabel geworden.

Dit staat los van de indeling van het land in kieskringen.

Naar onze mening behoeven er weinig beletselen te zijn om het indienen van lijsten per kieskring toch bij één hoofdstembureau (Den Haag) te laten plaatsvinden.

Dit heeft als bijkomend voordeel dat meteen uniforme schrijfwijze wordt bereikt van kandidaten die in meerdere kieskringen, maar op niet-gelijklopende lijsten, voorkomen.

Hierdoor kunnen de voordelen bewaard blijven en de klaarblijkelijk grote nadelen worden teruggedrongen.

Deze brief is ook gezonden aan het bestuur van de betrokken partijen.

Wij zien uw reactie met belangstelling tegemoet en houden onze kennis van de praktische uitvoering van verkiezingen graag beschikbaar.

Hoogachtend,

J.W. Groenendaal.

BUREAU voor verkiezingen bij
secretaresse
BIZAS 224

31072006

[illegible]

WAARSCHIJNLIJK IN MEERDERHEID ONBEDOELD UITGEBRACHT STEMMEN
ALS GEVOLG VAN TOEPASSING VAN VERVOLGKOLOMMEN OP STEMBILJET EN STEMPANEEL

TOTAAL GEMEENTEN	STEMMEN	PERC	GEM.	STEMMEN	PERC	GEM.	STEMMEN	PERC	GEM.	
STEMBILJET ELECTRONISCH TOTAAL	CDA-31 (10)*			CDA-56 (11)			CDA-51 (14)**			
	419	304	4%	125	82	1%	48	2367	55%	238
	217	7114	96%	214	5409	99%	215	1955	45%	***76
	636	7418			5491			4322		
STEMBILJET ELECTRONISCH TOTAAL	PVDA-31 (9)**			PVDA-56 (17)			PVDA-51 (23)			
	419	1556	17%	153	135	5%	38	1737	94%	222
	217	7586	83%	215	2728	95%	205	115	6%	66
	636	9142			2863			1852		
STEMBILJET ELECTRONISCH TOTAAL	VVD-31 (8)									
	419	453	5%	156						
	217	8677	95%	215						
	636	9130								

* Tussen haakjes is vermeld de plaats op de eigen lijst in volgorde van behaald aantal stemmen.

** Bij kandidaat CDA-51 en PVDA-31 is sprake van een bepaald aantal bewuste voorkeurstemmen.

*** Deze kandidaat haalde alleen al in Den Haag (eigen achterban) 1560 stemmen.

Stemmenaantallen per kandidaat - verkiezing Tweede kamer 1994

Lijst : 1 Christen Democratisch Appèl (CDA)

1	Brinkman, L.C.	Leiden	1603088
2	van Rooy, Y.C.M.T. (v)	's-Gravenhage	109364
3	Hirsch Ballin, E.M.H.	Tilburg	94570
47	van der Ploeg geb. Posthumus, M.	Leeuwarden	21010
12	van der Linden, P.R.H.M.	Nuth	20167
4	Deelman, W.J.	Gouda	17807
38	Meijer, Th.A.M.	Nistelrode	17066
7	Wolters, F.L.A.J.	Venlo-Blerick	8924
6	Soutendijk geb. van Appeldoorn, M.H.J.	Nuenen	8696
31	Mulder geb. van Dam, P.A.L.	Emmen	7419
56	Timmerman geb. Buck, Y.E.M.A.	's-Gravenhage	5491
5	Heerina, E.	Amsterdam	5003
16	van der Hoeven, M.J.A. (v)	Maastricht	4985
51	Ramlal, D.	's-Gravenhage	4322
54	Slijkhuis, H.J.	Holtén	4146
53	Frissen, L.J.P.M.	Puth	3772
19	Mateman, W.A.	Aalten	3268
50	Scheres, J.M.J.C.	Beek	2931
9	Lansink, A.J.W.J.	Nijmegen	2841
11	Bukman, P.	Voorschoten	2572
8	de Hoop Scheffer, J.G.	's-Gravenhage	2456
27	Dankers, L.H.J.M. (v)	Helmond	2059
23	Terpstra, G.H.	Utrecht	1707
52	Eisses geb. Timmerman, K.	Dwingeloo	1618
21	Bijleveld geb. Schouten, A.Th.B.	Enschede	1591
10	Doelman geb. Pel, A.	Hoogezand	1564
30	Leers, G.B.M.	Goirle	1464
20	van Ardenne geb. van der Hoeven, A.M.A.	Vlaardingen	1399
17	Gabor, J.D.	Haaksbergen	1332
41	Koffeman, G.	Oudewater	1272
13	Boers geb. Wijnberg, M.H.A.	Tilburg	1256
18	Reitsma, J.	Emmeloord	1210
71	Cörüz, C.	Haarlem	1185
35	Assen, J.G.M. (v)	Nijmegen	1111
49	Roosen geb. van Pelt, M.J.J.	Schaijk	997
28	van der Heijden, F.J.	Rotterdam	970
34	Biesheuvel, P.J.	's-Gravenhage	955
32	Verhagen, M.J.M.	Voorburg	851
24	Esselink, A.H.	Zwolle	765
33	Koekkoek, A.K.	Tilburg	762
15	Beinema, M.	Middelburg	718
48	Haeck, J.	Hoewelaken	679
57	Baarda, J.	Sneek	673

Lijst: 2 Partij van de Arbeid (P.v.d.A.)

1	Kok, W. (Wim)	Amsterdam	1868410
4	Adelmund, K.Y.I.J. (Karin)	Amsterdam	60125
2	Wallage, J. (Jacques)	Haarlem	32193
3	Wöltgens, M.A.M. (Thijs)	Kerkrade	27549
5	Pronk, J.P. (Jan)	's-Gravenhage	26765
34	Dijksma, S.A.M. (Sharon)	Enschede	18379
57	van Otterloo, G.J.P. (Gerrit Jan)	's-Gravenhage	16643
14	Noorman geb. den Uyl, S.E.A. (Saskia)	Heemstede	13371
31	Lilipaly, J.J. (John)	Middelburg	9142
10	Netelenbos geb. Koomen, T. (Tineke)	Hoofddorp	5932
6	Kosto, A. (Aad)	Grootschermer	5612
9	van der Ploeg, F. (Rick)	Amsterdam	4530
8	ter Beek, A.L. (Relus)	Coevorden	4129
30	Liemburg, Johanneke	Leeuwarden	4066
7	Alders, J.G.M. (Hans)	Nijmegen	3250
33	Dijksman, G.A. (Gerda)	's-Gravenhage	3133
56	van Hylckama Vlieg, E.E. (Elsbeth)	's-Gravenhage	2863
40	Huys, J.S. (Servaas)	Grubbenvorst	2471
17	van Nieuwenhoven, Jeltje	Amsterdam	2432
12	Vermeend, W.A.F.G. (Willem)	Leiden	2313
58	Grewel, Annemarie	Amsterdam	2245
35	van Oven, G.J.W. (Gerritjan)	Curaçao Ned Antillen	1853
51	de Jong, Aric	Leiden	1851
29	van Heemst, E.P. (Peter)	Rotterdam	1847
38	van Zuylen, M.M. (Marjet)	Groningen	1842
26	Rozenblad, E.C. (Evan)	Diemen	1486

Lijst: 3 V.V.D.

1	Bolkestein, F. (Frits)	Amsterdam	1248074
2	Terpstra, E.G. (Erica) (v)	Den Haag	311284
5	Linschoten, R.L.O. (Robin)	Dronten	60730
4	Jorritsma geb. Lebbink, A. (Anne Marie)	Bolsward	35215
3	Dijkstal, Hans F.	Wassenaar	24838
20	van Rey, J.F.B. (Jos)	Roermond	20466
17	Blauw, Piet M.	Veendam	10137
31	de Vries, J.M. (Monique) (v)	Den Haag	9130
10	van der Stoel, Anne Lize E.C. (v)	Amsterdam	8943
8	de Korte, R.W. (Rudolf)	Wassenaar	7311
9	Weisglas, Frans W.	Rotterdam	5418
6	Dees, D.J.D.	Breda	4557
11	Korthals, A.H.	Rotterdam	3905
12	Remkes, J.W. (Johan)	Groningen	3457
24	Verbugt, P.J.L. (Nellie) (v)	Helden	2644
22	Blaauw, J.D.	Zeist	2391
16	van Erp, A.A.M.E. (Broos)	Best	2339
7	Franssen, J.	Nederhorst den Berg	2236
18	Voûte geb. Droste, W.C.G. (Hella)	Aerdenhout	2097
13	Kamp, M.M.H. (Margreet) (v)	Vianen	2063
19	Kamp, H.G.J. (Henk)	Borculo	1931
15	te Veldhuis, A.J. (Jan)	Middelburg	1665
30	Cornielje, C.G.A. (Clemens)	Den Haag	1547
25	van Heemskerck Pillis geb. Duvekot, Sari	Den Haag	1509
27	de Vries, B.M. (Bibi) (v)	Almere	1440
28	Essers geb. Huiskamp, M.J. (Marijke)	Apeldoorn	1230
32	Klein Molekamp, J.H.	Rhoon	1185
60	Vrind, H.V. (Hans)	Rijswijk	1169
33	van Blerck geb. Woerdman, A.M. (Anke)	Tilburg	1146
29	Rijpstra, J. (Jan)	Meppel	1128
55	Tamis, M.B. (Ria) (v)	Sint Pancras	1007
14	van Hoof, H.A.L. (Henk)	Alkmaar	925
26	Cherrihi, O.	Amsterdam	857
21	Hessing, E.L.P. (Enric)	Voorburg	678
59	Korthals Altes, Th.E. (Theo)	Doorn	650
50	de Reus, J.	Rotterdam	588
34	van den Doel, M. (Theo)	Ermelo	586
35	Vos, O.P.G. (Otto)	Driehuis	548
38	Hofstra, P.H. (Pieter)	Tynaarlo	452
44	Wigman, M.B. (Michiel)	Heiloo	406
40	Braam, V.T.M. (Vincent)	Son en Breugel	405
36	Keur, W.P. (Willem)	Nagele	376
23	Hoogervorst, J.F. (Hans)	Den Haag	366
39	Luchtenveld, R. (Ruud)	Amersfoort	355

Bijvoegsel 4

Kolomnummer Vervolgkolommen Verwarring	1	2	3	4	5	6	7	8
	CDA-1 (CDA)	CDA-2 (PVDA)	CDA-3 (VVD)	PVDA-1 (D66)	PVDA-2 (GRLI)	PVDA-3 (SGP)	VVD-1 (GPV)	VVD-2 (RPF)
CDA-31	7.419	-7.419						
CDA-56	5.491		-5.491					
CDA-51	4.322	-4.322						
PVDA-31		9.142			-9.142			
PVDA-56		2.863				-2.863		
PVDA-51		1.851		-1.851				
VVD-31			9.130					-9.130
	17.232	2.115	3.639	-1.851	-9.142	-2.863	0	-9.130

totaal 40.218

90021018

Aan

De Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken
 van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
 Postbus 20018
 2500 EA 's-Gravenhage

Bijlagen	Uw kenmerk	Ons kenmerk	Datum
3	Biza-96-44	CW96/190	11 april 1996
Inlichtingen bij		Doorkiesnummer	
mevr. E.B. Pronk		(070) 3026266	
Onderwerp		Departementsonderdeel	
brief van Nedap-Groenendaal d.d. 15 januari 1996		Stafafdeling Constitutionele Zaken en Wetgeving	

Geachte Commissie,

In uw brief van 2 februari jl. verzoekt u mij een reactie te geven op de brief van Nedap-Groenendaal van 15 januari jl. inzake de kandidatenlijsten bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Onderstaand zal ik op uw verzoek ingaan. Overigens heeft Nedap-Groenendaal mij de afgelopen tijd eveneens diverse brieven geschreven over de onderwerpen die hij thans bij u ter sprake brengt. Afschriften van mijn reacties op deze brieven treft u bijgaand aan.

Nedap-Groenendaal stelt in zijn brief in de eerste plaats aan de orde het gebruik van vervolgkolommen bij stembiljetten en stemmachines. Indien een kandidatenlijst meer dan vijftig namen bevat, mogen ingevolge de toelichting op het bij de Kieswet en Kiesbesluit behorende model-stembiljet (model J 20) de namen van de kandidaten op het stembiljet over twee kolommen worden verdeeld. Ter voorkoming van verwarring bij de kiezers dienen in dat geval de namen van de kandidaten op de éénenvijftigste en volgende plaats te worden vermeld aan de voet van de volgende kolom. Aangezien ingevolge artikel H 6, tweede lid, van de Kieswet maximaal 80 kandidaten op een kandidatenlijst vermeld mogen worden, zullen in het geval dat op een kandidatenlijst meer dan vijftig kandidaten zijn vermeld, op de eerste kolom vijftig kandidaten vermeld worden en aan de voet van de vervolgkolom maximaal dertig. Het voorgaande betekent dat bovenaan de vervolgkolom altijd ruimte wordt vrijgelaten, omdat de vervolgkolom van een kandidatenlijst altijd lager aanvangt dan de eerste kolom. Een andere maatregel ter voorkoming van verwarring bij de kiezers is dat boven de vervolgkolom van een kandidatenlijst het nummer van de lijst en de eventuele aanduiding dienen te worden geplaatst, alsmede het woord '(vervolg)'. Voor de vermelding van kandidaten op het stempaneel van de stemmachine is in de toelichting op het bij de Kieswet en het Kiesbesluit behorende model-stempaneel (model J 33-2) een vergelijkbare regeling opgenomen, echter met dien verstande dat de namen op de kandidatenlijsten met meer dan dertig kandidaten over twee kolommen verdeeld mogen worden, en de namen op een

Postadres
 Postbus 20011
 2500 EA 's-Gravenhage

Telefoon 070-3026302
 Telex 32109 biza nl
 Telefax 070-3639153

Bezoekadres
 Schiedeldoeksnaven 200
 's-Gravenhage

Verzoeken bij beantwoording
 datum, kenmerk en
 onderwerp te vermelden.

31072006

kandidatenlijst met meer dan vijftig kandidaten over drie kolommen. Naar analogie met de regeling met betrekking tot stembiljetten, dienen dan de namen van de kandidaten op de eenendertigste en volgende plaats onderscheidenlijk op de zesenvijftigste en volgende plaats aan de voet van de volgende en de daarop volgende kolom te worden vermeld. Door de weergegeven regelingen met betrekking tot vervolkolommen op het stembiljet respectievelijk het stempaneel van de stemmachine, zal het voor de kiezer in voldoende mate duidelijk zijn dat de tweede kolom (stembiljet, stemmachine) respectievelijk derde kolom (stemmachine) geen zelfstandige lijst betreft, maar een vervolg van de vorige kolom.

Nedap-Groenendaal is van mening dat als gevolg van het verdelen van de namen van de kandidatenlijsten over twee of drie kolommen, tienduizenden stemmen terechtgekomen zijn bij andere partijen dan door de kiezers was bedoeld. Niet aangetoond kan echter worden dat dit het geval is. Gezien de hiervoor beschreven regeling met betrekking tot vervolkolommen op stembiljetten en stemmachines die er op gericht is verwarring bij de kiezers te voorkomen, acht ik het echter ook niet erg waarschijnlijk dat de drie grootste partijen bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen onbedoeld stemmen van andere partijen hebben gekregen. Dit geldt te meer nu het aantal stemmen dat bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen is uitgebracht op de éénendertigste, éénenvijftigste en zesenvijftigste kandidaat van de grootste partijen naar mijn mening ook beslist niet alarmerend hoog is. Uit de aantallen persoonlijke stemmen voor de éénenvijftigste kandidaat op de stembiljetten en de éénendertigste en zesenvijftigste kandidaat op de stempanelen zou naar mijn mening hoogstens kunnen worden opgemaakt dat een kiezer die zijn stem niet op de lijsttrekker van de partij van zijn voorkeur heeft willen uitbrengen, zijn stem wellicht eerder aan de kandidaat bovenaan een vervolgkolom heeft uitgebracht, dan op een willekeurige andere kandidaat. Meer dan een gissing is dit echter niet. Hoe het ook zij, de mogelijk extra stemmen die de éénendertigste, éénenvijftigste en zesenvijftigste kandidaat van de drie grootste partijen bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen hebben behaald als gevolg van het feit dat zij hetzij op het stempaneel, hetzij op het stembiljet, bovenaan een vervolgkolom zijn vermeld, heeft in de verste verte geen invloed gehad op de toewijzing van de zetels aan de kandidaten. Ik acht het ook uitgesloten dat een dergelijke beïnvloeding zich in de toekomst zal voordoen. Gelet op het voorgaande, zie ik dan ook geen aanleiding om op grond van het door Nedap-Groenendaal gestelde ten aanzien van vervolkolommen op stembiljetten en stemmachines, nadere maatregelen te treffen.

Vervolgens stelt Nedap-Groenendaal de capaciteitsbegrenzing van de huidige stemmachines met stempaneel aan de orde. Bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen in mei 1994 waren de stempanelen van het in 1979 goedgekeurde type stemmachine niet toereikend om alle zesentwintig ingeleverde kandidatenlijsten te vermelden. Het stempaneel van het in 1991 goedgekeurde type stemmachine met zesendertig kolommen was wel groot genoeg om alle kandidatenlijsten te vermelden. Niet uitgesloten is echter dat bij volgende Tweede-Kamerverkiezingen ooit ook de stempanelen van het in 1991 goedgekeurde type stemmachine niet toereikend zijn om alle kandidatenlijsten te vermelden.

Nedap-Groenendaal stelt in zijn brief voor dat de grote politieke partijen met het oog op de mogelijke capaciteitsproblemen van de huidige stemmachines op vrijwillige basis afzien van centrale kandidaatstelling en terugkeren naar het indienen van kandidatenlijsten per kieskring cq. stellen gelijklopende lijsten per groep van kieskringen. Het indienen van kandidatenlijsten per kieskring, zoals Nedap-Groenendaal voorstelt, biedt op zich echter voor deze mogelijke problemen geen oplossing, omdat dit immers geen beperking zal

3
1072006

opleveren van het aantal in een bepaalde kieskring aan de verkiezing deelnemende partijen en de lengte van de ingeleverde kandidatenlijsten. Ook bij een inlevering per kieskring kunnen de grote partijen immers kandidatenlijsten met meer dan dertig kandidaten inleveren. Het afzien van centrale kandidaatstelling door de grote partijen heeft derhalve geen enkele invloed op het aantal in beslag te nemen kolommen op het stempaneel. Het maximum-aantal te stellen kandidaten per kandidatenlijst is bij centrale kandidaatstelling en bij decentrale kandidaatstelling immers gelijk.

Gelet op het voorgaande zou de vraag kunnen rijzen of het vrijwillig afzien door grote partijen van het recht om meer dan dertig kandidaten op de kandidatenlijsten te plaatsen wél uitkomst zou kunnen bieden. Dit idee heeft Nedap-Groenendaal in het afgelopen jaar aan mij voorgelegd. De grote partijen zullen dan geen gebruik meer kunnen maken van centrale kandidaatstelling, omdat er dan immers onvoldoende kandidaten zijn om de toegewezen zetels te vervullen dan wel om in de vervulling van latere vacatures te voorzien. Bij de volgende Tweede-Kamerverkiezingen zou het vrijwillig afzien van de mogelijkheid om meer dan dertig kandidaten te stellen, betekenen dat zeven kolommen minder benut zullen worden op het stempaneel (twee minder van P.v.d.A., CDA en VVD, en één minder van D66). Het inleveren door de grote partijen van kandidatenlijsten met maximaal dertig kandidaten zal derhalve inderdaad het capaciteitsprobleem van de stemmachines met stempaneel verminderen. Ik verwacht echter niet dat de grote partijen omwille van de omvang van het stempaneel er vrijwillig van af zullen zien om kandidatenlijsten met meer dan dertig kandidaten in te leveren, met name niet nu bij de parlementaire behandeling van de Kieswet 1989 juist vanuit de Tweede Kamer is aangedrongen op een verruiming van de regeling met betrekking tot het maximum-aantal kandidaten per kandidatenlijst en van de door het kabinet voorgestelde mogelijkheid van centrale kandidaatstelling. Zoals bekend heeft centrale kandidaatstelling voor partijen het voordeel dat de door hen te verrichten formaliteiten bij de kandidaatstelling aanzienlijk eenvoudiger zijn dan bij een decentrale kandidaatstelling. De kandidatenlijst behoeft alleen bij het hoofdstembureau in de gemeente 's-Gravenhage te worden ingeleverd en voor elke kandidaat is maar één verklaring van instemming nodig. Zowel CDA, P.v.d.A. als VVD heeft bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen van de mogelijkheid tot centrale kandidaatstelling gebruik gemaakt.

Gezien het vorenstaande mag duidelijk zijn dat ik het idee dat de grote partijen vrijwillig afzien van de mogelijkheid om meer dan dertig kandidaten te stellen, een weinig realistische optie acht. Er zijn naar mijn mening betere oplossingen voor het mogelijke capaciteitsprobleem van de huidige stemmachines, te weten een verhoging van het aantal ondersteuningsverklaringen voor de inlevering van een kandidatenlijst en het toestaan van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen. Voor wat de verhoging van het aantal ondersteuningsverklaringen betreft, onlangs heb ik een wetsvoorstel voor advies aan de Kiesraad voorgelegd, waarin onder meer het aantal ondersteuningsverklaringen dat benodigd is voor de inlevering van een kandidatenlijst wordt verhoogd van 10 naar 50 per kieskring. Ik verwacht dat deze verhoging een drempel zal kunnen opleveren voor nieuwe partijen om (in alle kieskringen) aan de verkiezingen deel te nemen. Ten aanzien van de methode van elektronisch gefaseerd stemmen merk ik op dat ik bij brief van 20 maart 1996 de Tweede Kamer geïnformeerd heb over dit alternatief voor de thans gehanteerde methoden van stemmen. Bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen brengt de kiezer in twee fasen een stem uit, eerst op de partij, en vervolgens op een kandidaat van de geselecteerde partij. De Kiesraad heeft mij een positief advies over deze methode van stemmen uitgebracht. Bij de methode van elektronisch gefaseerd stemmen kunnen zich

1072006

geen capaciteitsproblemen voordoen, omdat de kiezer op de stemmachine geen totaaloverzicht krijgt te zien van alle ingeleverde kandidatenlijsten. Voor verdere informatie over deze methode van stemmen verwijs ik u naar de genoemde brief.

Nedap-Groenendaal stelt in zijn brief ten slotte nog voor om, onder handhaving van het bestaande systeem van kandidaatstelling per kieskring, het indienen van kandidatenlijsten te concentreren bij het hoofdstembureau te 's-Gravenhage. Als voordelen van een concentratie bij het hoofdstembureau te 's-Gravenhage noemt Nedap-Groenendaal dat de werkzaamheden van partijen verbonden aan de kandidaatstelling worden beperkt en dat de kandidaten op uniforme wijze op de kandidatenlijsten worden vermeld. Bij de door Nedap-Groenendaal voorgestelde concentratie is van een centrale kandidaatstelling in de eigenlijke zin des woords geen sprake, omdat bij een centrale kandidaatstelling slechts één lijst behoeft te worden ingeleverd en voor iedere kandidaat maar één instemmingsverklaring. Hiermee worden de bij de kandidaatstelling door de partijen te verrichten werkzaamheden dus aanzienlijk beperkt. Bij de door Nedap-Groenendaal voorgestelde concentratie zullen in de Tweede Kamer vertegenwoordigende partijen die met verschillende lijsten aan de Tweede-Kamerverkiezingen wensen deel te nemen echter nog steeds per kieskring kandidatenlijsten en instemmingsverklaringen dienen te overleggen. Niet in de Tweede Kamer vertegenwoordigende partijen dienen hiernaast per kieskring ondersteuningsverklaringen te overleggen. De beperking van de werkzaamheden van de politieke partijen zou slechts hieruit bestaan, dat uiteindelijk de lijsten, de instemmingsverklaringen en de ondersteuningsverklaringen bij één hoofdstembureau ingeleverd dienen te worden. Ten aanzien van het door Nedap-Groenendaal genoemde voordeel dat bij een geconcentreerde inlevering van de kandidatenlijsten de namen van de kandidaten uniform op de kandidatenlijsten worden vermeld, merk ik op dat ook bij een geconcentreerde inlevering van de kandidatenlijsten de mogelijkheid bestaat dat de kandidaten op de verschillende kandidatenlijsten afwijkend worden vermeld. Ook bij een geconcentreerde inlevering van de kandidatenlijsten zal voor iedere kieskring waarin men aan de verkiezingen wenst deel te nemen immers een aparte kandidatenlijst ingeleverd dienen te worden, tenzij van de mogelijkheid van centrale kandidaatstelling gebruik wordt gemaakt. Indien een kandidaat in de verschillende kieskringen verschillend wordt vermeld, heeft dit ten gevolge dat de desbetreffende kandidaat bij de programmatuur voor de berekening van de uitslag van de verkiezingen in beginsel niet als één en dezelfde persoon wordt gezien. Vanzelfsprekend heeft dit niet ten gevolge dat de stemmen die in de verschillende kieskringen op deze kandidaat zijn uitgebracht bij de berekening van de uitslag van de verkiezingen niet worden opgeteld. Afwijkende vermelding van kandidaten op de kandidatenlijsten doet zich overigens zeer incidenteel voor. De kandidatenlijsten worden immers, een enkele uitzondering daargelaten, niet langer handmatig, maar met behulp van de computer centraal door het landelijk partijorgaan opgesteld.

Naar de mening van Nedap-Groenendaal is door de inmiddels bereikte automatiseringsgraad de administratief-organisatorische noodzaak van de hoofdstembureaus discutabel geworden. Ik deel dit standpunt niet. Bij de herziening van de Kieswet 1989 heeft het toenmalige kabinet doelbewust gekozen voor de bestaande regeling van centrale kandidaatstelling. Om praktische redenen is de mogelijkheid van centrale kandidaatstelling beperkt tot partijen die bij de laatstgehouden verkiezing voor het desbetreffende orgaan ten minste één zetel hebben gehaald. Voor deze partijen geldt niet de verplichting om ondersteuningsverklaringen te overleggen. Argument om de centrale kandidaatstelling te beperken tot reeds in het vertegenwoordigende orgaan zitting hebbende partijen, was dat het voor het hoofdstembureau in

31072006

's-Gravenhage ondoenlijk zou zijn om in de korte tijd die beschikbaar is voor het onderzoek van de kandidatenlijsten, ook de in de andere kieskringen verzamelde ondersteuningsverklaringen te controleren. Om eveneens praktische redenen is in de Kieswet de centrale kandidaatstelling beperkt tot partijen die met gelijklopende kandidatenlijsten in alle kieskringen aan de verkiezingen deelnemen. Zou centrale kandidaatstelling ook bij indiening van niet-gelijklopende lijsten mogelijk zijn, dan zou het onderzoek van de kandidatenlijsten het desbetreffende hoofdstembureau naar het oordeel van het toenmalige kabinet te veel tijd gaan kosten (Zie Kamerstukken II, vergaderjaar 1987/88, 20264, nr. 3, pag. 36). Dezelfde argumenten die bij de herziening van de Kieswet 1989 zijn aangevoerd tegen een onbeperkte mogelijkheid tot centrale kandidaatstelling voor alle partijen bij het hoofdstembureau te 's-Gravenhage, kunnen thans tevens worden aangevoerd tegen een geconcentreerde inlevering van alle kandidatenlijsten bij dat hoofdstembureau. Het indienen van kandidatenlijsten van alle kieskringen bij één hoofdstembureau zal tot organisatorische problemen leiden, met name indien alle partijen vrijwillig afzien van centrale kandidaatstelling, zoals Nedap-Groenendaal voor ogen heeft, en tevens van de mogelijkheid om meer dan dertig kandidaten te stellen. De kandidatenlijsten van de grote partijen zullen dan immers in de verschillende kieskringen dienen af te wijken, hetgeen een nog grotere belasting zou betekenen van het hoofdstembureau te 's-Gravenhage. Gezien het beperkte voordeel van een geconcentreerde inlevering en het nadeel dat hieraan verbonden is, ben ik niet voornemens om de huidige taken van de hoofdstembureaus ter discussie te stellen.

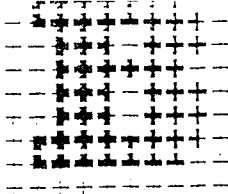
Hoogachtend,
DE STAATSSECRETARIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN,

J. Kohnstamm

Voor eenklond afschrift,
HET HOOFD DOCUMENTAAR
MANAGEMENT BUREAU

[Handwritten signature]

31072006

Aan
Nedap/Groenendaal
t.a.v. de heer J. Groenendaal
Postbus 6
7140 AA Groenlo

Bijlagen	Uw kenmerk	Ons kenmerk	Datum
0		CW95/675	30 november 1995
Inlichtingen bij		Doorkiesnummer	
mevr. E.B. Pronk		(070)3026266	
Onderwerp		Departementsonderdeel	
aantal deelnemende partijen bij de		Stafafdeling Constitutionele	
Tweede-Kamerverkiezingen		Zaken en Wetgeving	

Geachte heer Groenendaal,

Met excuses voor de vertraagde behandeling van uw brief van 25 juni 1995 deel ik u in reactie op deze brief het volgende mede.

U stelt in uw brief dat er een geaccepteerde en werkbare oplossing gereed dient te zijn voor het geval dat bij een volgende Tweede-Kamerverkiezing de stempanelen van de stemmachines niet toereikend zijn om alle politieke partijen te vermelden. Niet volstrekt uitgesloten is inderdaad dat bij een volgende Tweede-Kamerverkiezing de stempanelen van het oude en zelfs het nieuwe type stemmachine niet toereikend zullen zijn om alle kandidatenlijsten op te vermelden. Of de stempanelen niet toereikend zullen zijn, zal overigens in principe eerst op de dag van kandidaatstelling voor deze verkiezingen bekend zijn. Enige tijd daarvoor zal echter al ingeschat kunnen worden of het risico bestaat dat dit het geval zal zijn.

De vraag kan gesteld worden op wiens weg het ligt om met een oplossing te komen voor het mogelijke capaciteitsprobleem van de huidige stemmachines. Op het terrein van het stemmen met behulp van stemmachines zijn verschillende actoren te onderscheiden. Vooropgesteld dient te worden dat de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken verantwoordelijk is voor een adequate regelgeving op het terrein van het stemmen met behulp van stemmachines. 'Adequaat' houdt in dit verband enerzijds in dat de functionele eisen vastgelegd dienen te worden waaraan stemmachines dienen te voldoen en anderzijds dat er geen nodeloze belemmeringen bestaan voor de ontwikkeling van nieuwe stemmachines.

De burgemeester is voorts verantwoordelijk voor het goede verloop van de verkiezingen in zijn gemeente. Gemeenten kunnen op grond van de Kieswet en het Kiesbesluit bij de verkiezingen een keuze maken tussen het stemmen met behulp van stembiljetten en het stemmen met behulp van goedgekeurde stemmachines. Kunnen de goedgekeurde stemmachines niet gehanteerd worden bij

de verkiezingen, omdat niet alle kandidatenlijsten daarop vermeld kunnen worden, dan zal in principe alleen met stembiljetten gestemd kunnen worden. De rol van de producenten van stemmachines is om stemmachines te ontwikkelen die aan de (functionele) vereisten voldoen, deze te laten keuren en vervolgens op de markt te brengen. Het is naar mijn mening aan deze producenten om, indien de stempanelen van stemmachines niet toereikend zouden kunnen zijn om alle kandidatenlijsten te vermelden, daarop in te spelen en een stemmachine te ontwikkelen die wel bij de verkiezingen gehanteerd kan worden, dan wel de reeds in gebruik zijnde stemmachine zodanig aan te passen dat deze kan worden gehanteerd. Vanzelfsprekend zal zowel een nieuw ontwikkelde als een reeds in gebruik zijnde stemmachine die is aangepast gekeurd dienen te worden.

Gelet op het voorgaande ligt het treffen van een oplossing voor een eventueel capaciteitsprobleem van de bestaande stemmachines naar mijn mening derhalve veeleer op de weg van de markt, dan op de weg van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken.

U stelt in uw brief voorts dat het grootste probleem bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen in mei 1994 was dat de drie grootste politieke partijen gebruik maakten van de mogelijkheid als bedoeld in artikel H 6, tweede lid, van de Kieswet om kandidatenlijsten in te leveren met meer dan 30 kandidaten. Als gevolg hiervan namen de kandidatenlijsten van de drie grootste partijen op het stempaneel reeds 8 kolommen in beslag.

Dat de stempanelen van het oude type stemmachine bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen te klein waren om alle kandidatenlijsten van de deelnemende politieke partijen te vermelden, had naar mijn mening echter zowel te maken met de lengte van de kandidatenlijsten van de drie grootste politieke partijen, als met het feit dat maar liefst 14 nieuwe partijen aan de verkiezingen deelnamen, hetgeen neerkwam op in totaal 26 partijen.

Als oplossing voor het 'probleem' dat politieke partijen meer dan 30 kandidaten op de kandidatenlijst vermelden, stelt u voor dat politieke partijen vrijwillig kandidatenlijsten inleveren van ten hoogste dit aantal kandidaten. Aangezien bij de parlementaire behandeling van de Kieswet 1989 juist vanuit de Tweede Kamer is aangedrongen op de uitbreiding van het maximum aantal kandidaten per kandidatenlijst en de hiermee samenhangende mogelijkheid tot centrale kandidaatstelling, neem ik aan dat de partijen die het recht hebben om meer dan 30 kandidaten te stellen, ook van dit recht gebruik willen en zullen maken. Ik verwacht dan ook niet dat politieke groeperingen vrijwillig omwille van de omvang van het stempaneel af zullen zien van de mogelijkheid om een aantal kandidaten te stellen tot ten hoogste tweemaal het aantal zetels.

Bij de parlementaire behandeling van de Kieswet 1989 is door de regering de vraag opgeworpen of de voorgestelde regeling met betrekking tot de lengte van de kandidatenlijst, zoals die thans in artikel H 6 van de Kieswet is neergelegd, problemen zou opleveren voor de omvang van het stempaneel van de stemmachines. Naar het oordeel van de regering was dit niet het geval. Geconstateerd werd dat de lijsten van alle in de Tweede Kamer vertegenwoordigende politieke partijen in totaal maximaal 14 kolommen zouden omvatten, waardoor er nog ruimte over zou blijven voor 11 andere politieke groeperingen. Gezien de in het ontwerp gedane voorstellen, waarvan verwacht werd dat zij zouden leiden tot een beperking van het aantal deelnemende politieke groeperingen, werd een dergelijk aantal voldoende geacht. Inmiddels is duidelijk geworden dat de herziene Kieswet voor wat betreft de regulering van het aantal aan de verkiezingen deelnemende partijen niet het beoogde effect heeft gehad.

3
4
0
7
2
0
0
6

Zoals u bekend is heeft de voormalige minister van Binnenlandse Zaken, mevrouw De Graaff-Nauta, naar aanleiding van de ervaringen bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen de Kiesraad verzocht advies uit te brengen over de vraag of een aanscherping van de maatregelen tegen lichtvaardige kandidaatstelling wenselijk is. De Kiesraad heeft mij naar aanleiding van deze adviesaanvraag geadviseerd de waarborgsom voor de inlevering van de kandidatenlijst niet te verhogen. Met betrekking tot het aantal ondersteuningsverklaringen voor de inlevering van de kandidatenlijst, heeft de Kiesraad mij geadviseerd deze ten aanzien van de Tweede-Kamerverkiezingen te verhogen naar 50, en ten aanzien van de provinciale statenverkiezingen naar 25.

Ten aanzien van de waarborgsom voor de inlevering van een kandidatenlijst, bent u echter van mening dat dit het wettelijk instrument is waarmee de drempel tegen lichtvaardige kandidaatstelling kan worden verhoogd. Een verhoging van de waarborgsom zal naar mijn mening inderdaad ten gevolge (kunnen) hebben dat de deelname van nieuwe politieke groeperingen aan de verkiezingen zal afnemen. Het is echter zeer de vraag of dit een wenselijk instrument is. Met de Kiesraad ben ik van mening dat de omvang van de aanhang en niet de financiële draagkracht van de politieke groepering bepalend dient te zijn voor de mogelijkheid van deelname aan de verkiezingen. Ik zal dan ook geen initiatieven ontplooiën om de waarborgsom voor de inlevering van een kandidatenlijst te verhogen, danwel anderszins in de door u voorgestelde zin aan de regeling met betrekking tot de waarborgsom te sleutelen.

Wel kan ik u berichten dat thans op het ministerie van Binnenlandse Zaken een verzamelwetsvoorstel tot wijziging van de Kieswet in voorbereiding is, waarin onder meer een verhoging van het aantal ondersteuningsverklaringen van 10 naar 50 per kieskring is opgenomen. De verhoging zal in het voorstel zowel op de Tweede-Kamerverkiezingen, de verkiezingen voor provinciale staten als de gemeenteraadsverkiezingen van toepassing zijn, met dien verstande dat voor kleine gemeenten tot 10.000 inwoners het huidige aantal van 10 ondersteuningsverklaringen gehandhaafd zal blijven. In dergelijke kleine gemeenten acht ik een aantal van 50 ondersteuningsverklaringen te hoog. Ik verwacht dat een verhoging van het aantal ondersteuningsverklaringen een beperking zal opleveren van het aantal nieuwe partijen dat aan de verkiezingen wenst deel te nemen.

Als mogelijk aanvullende maatregel voor het oplossen van het capaciteitsprobleem van de huidige stemmachines stelt u in uw brief nog voor om -alleen indien nodig- op het stempaneel meerdere kandidatenlijsten per kolom te vermelden. Op voorhand ben ik geen voorstander van een dergelijke regeling. Het vermelden van twee kandidatenlijsten in één kolom zal een ongewenste benadeling ten gevolge hebben van de kandidatenlijst die onderaan de kolom wordt opgenomen. De partijen die bovenaan de kolom worden vermeld, vallen immers meer in het oog dan een partij die onderaan de kolom wordt vermeld. Voorts zou het vermelden van twee kandidatenlijsten in één kolom naar mijn mening verwarrend kunnen werken voor de kiezer.

Ten slotte het elektronisch gefaseerd stemmen. Onder punt 2 in uw brief stelt u dat het toestaan van elektronisch gefaseerd stemmen géén bijdrage vormt aan de oplossing van het capaciteitsprobleem van de huidige stemmachines, gezien het reeds in den lande opgestelde aantal stemmachines. Vooropgesteld dient te worden dat niet altijd aan de bestaande stemmachines vastgehouden kan worden met het argument dat er al zoveel zijn verkocht. Zoals u bekend is, heeft de Kiesraad op verzoek van de voormalige minister van Binnenlandse Zaken mevrouw De Graaff-Nauta een commissie ingesteld, die de voor- en nadelen van

31072006

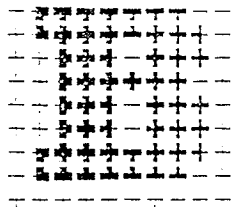
elektronisch gefaseerd stemmen onderzoekt. Van de Kiesraad heb ik vernomen, dat de commissie onlangs aan de Kiesraad een rapport heeft uitgebracht over haar bevindingen bij dit onderzoek. Ik verwacht dan ook op korte termijn een advies van de Kiesraad over elektronisch gefaseerd stemmen, waarna ik een standpunt over het toestaan van deze methode van stemmen zal innemen.

Hoogachtend,
DE STAATSSECRETARIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN,

J. Kohaszann

31072006

Aan
Nedap/Groenendaal
t.a.v. de heer J. Groenendaal
Postbus 6
7140 AA Groenlo

Bijlagen
geen

Uw kenmerk

Ons kenmerk
CW95/1228(1227, 31 januari 1996
1226)
Doorkiesnummer
(070)3027413

Inlichtingen bij
mw C.A.R. de Beus

Onderwerp
stemmachines

Departementsonderdeel
Stafafdeling Constitutionele Zaken
en Wetgeving

Geachte heer Groenendaal,

Uw brieven van 10 december en van 13 december jl. zijn in goede orde ontvangen.

Ingevolge uw verzoek betreffende een onderzoek naar de mogelijkheid van twee stemmingen op de huidige stemmachine in uw brief van 10 december jl. deel ik u het volgende mede. Zoals reeds is aangegeven in mijn brief van 21 augustus 1995, kenmerk CW95/760, met als onderwerp meerdere stemmingen op één stemmachine, zal de mogelijkheid om de stemmachine voor twee stemmingen te gebruiken, worden betrokken bij de mogelijke introductie van de certificeringsprocedure. Bezien zal worden of nadere voorschriften moeten worden vastgesteld om verwarring bij de kiezers te voorkomen. Tevens zal, indien twee stemmingen op de stemmachine toelaatbaar zijn, via een herkeuring moeten worden beoordeeld of de huidige stemmachines aan de voor het gebruik voor twee stemmingen te stellen eisen voldoen.

Naar aanleiding van uw opmerkingen in uw brief van 10 december jl. met als onderwerp de bruikbaarheid van stemmachines deel ik u het volgende mede. Vanzelfsprekend wordt in de informatieverstrekking omtrent de methode van gefaseerd stemmen aangegeven dat het een methode is die naast de huidige methode toegepast kan worden. Tevens zal rekening gehouden worden met uw opmerking over het begrip "traditionele" stemmachine.

In uw brief van 13 december jl. betreffende de invloed van de methode op het stemgedrag spreekt u uw ongerustheid uit over de gevolgen op het stemgedrag van de kiezer bij het hanteren van vervolgakolommen op stembiljet en stempaneel. Kort samengevat stelt u in deze brief dat in dat geval vele kiezers onbedoeld hun stem niet op de kandidaat van hun keuze uitbrengen. Aangezien u uw stelling niet onderbouwt, aan de hand van onderzoek e.d., zie ik onvoldoende aanleiding om op deze stelling in te gaan. Overigens wijs ik u erop dat bij de methode van gefaseerd stemmen het hanteren van vervolgakolommen niet meer nodig is, daar eerst de partij en dan pas de kandidaat gekozen wordt.

Ik vertrouw erop dat ik u met het bovenstaande voldoende heb geïnformeerd.

Hoogachtend,
DE STAATSSECRETARIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN,
voor deze,

J.J. Stam
Staafdeling Constitutionele
Zaken en Wetgeving

31072006

W
T
O
N
O
O
O

788

BINNENLANDSE ZAKEN
INKOMEN

18 SEP. 1996

Afdeling: **C2WI**

Agenda: **CWI 96/1004**

RAPPEL NA

9610

KIESRAAD

2

Aan

de Staatssecretaris van
Binnenlandse Zaken
mr. J. Kohnstamm
Postbus 20011
2500 EA 's-Gravenhage

zie C VII 0/8

nr. niet juist.

Bijlagen

Uw kenmerk

Ons kenmerk

Datum

CW96/762

~~KR96/56~~

13 september 1996

Inlichtingen bij

Doorkiesnummer

E.B. Pronk
Onderwerp

070-3026266

Adviesaanvraag inzake gebruik van vervolgkolommen

Geachte heer Kohnstamm,

1. Inleiding

Bij brief van 16 juli 1996, nr. CW96/762, gaf u gevolg aan het verzoek van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken uit de Tweede Kamer om de zienswijze van de Kiesraad te vernemen over een door het bedrijf Nedap/Groenendaal Bureau voor verkiezingen onder de aandacht van de vaste commissie gebrachte kwestie inzake het gebruik van vervolgkolommen op stembiljetten en stemb machines. Nedap/Groenendaal is van mening dat dit gebruik van invloed is op het stemgedrag van de kiezer en wel in die zin dat bij de laatste Tweede-Kamerverkiezing tienduizenden stemmen terecht gekomen zouden zijn bij een andere partij dan door de kiezers was bedoeld. U legde de Kiesraad de vraag voor of het, gezien de consequenties van het gebruik van vervolgkolommen op het stemgedrag, noodzakelijk of wenselijk is de regeling van het gebruik van vervolgkolommen aan te passen en, zo ja, in welke zin.

De Kiesraad heeft de kwestie mede aan de hand van de door Nedap/Groenendaal overgelegde documentatie zorgvuldig onderzocht. Zou immers de door Nedap/Groenendaal geuite veronderstelling juist of aannemelijk zijn, dan zou er aan de bestaande stemtechnieken een niet te veronachtzamen gebrek kleven. Ook van de door u overgelegde voorafgaande briefwisseling met Nedap/Groenendaal heeft de Kiesraad met belangstelling kennis genomen.

2. Geldende regeling inzake vervolgkolommen en voorgeschiedenis daarvan

2.1. De mogelijkheid om met vervolgkolommen te werken dateert van 1965, toen de stemmachine in de Kieswet werd geïntroduceerd. Op het stempaneel van de eerste stemmachine konden maximaal 30 kandidaten onder elkaar worden vermeld. Bij gemeenteraadsverkiezingen bestond echter in gemeenten boven 20.000 inwoners voor grotere partijen de mogelijkheid om lijsten met maximaal 40 kandidaten in te dienen. Daarom werd voor dat geval in het Kiesbesluit de bepaling opgenomen dat bij gebruik van een stemmachine de eenendertigste en volgende kandidaten konden worden vermeld "aan de voet van de volgende kolom, boven welke alsdan het aan de desbetreffende lijst

toegekende nummer en, in voorkomend geval, de naam of de aanduiding der politieke groepering worden geplaatst, alsmede het woord "(vervolg)". Een vervolgkolom begon dus altijd ten minste twintig plaatsen lager dan de eerste kolom van de betreffende partij. Dit om te voorkomen dat de kiezers de vervolgkolom voor een afzonderlijke lijst zouden aanzien.

2.2. In 1981 werd voor met meer dan 20 leden zitting hebbende partijen de mogelijkheid geopend om bij de verkiezingen van provinciale staten en gemeenteraden maximaal 80 kandidaten te stellen. Daardoor werden ook voor stembiljetten vervolgkolommen noodzakelijk. In het Kiesbesluit werd op het model voor het stembiljet het volgende opgenomen: "Indien op een lijst meer dan vijftig namen zijn geplaatst, mogen de namen van de kandidaten, die de eenenvijftigste en volgende plaatsen innemen, worden vermeld aan de voet van de volgende kolom" (en verder de in 2.1 vermelde tekst). Hiermee werd verzekerd dat een vervolgkolom ook op een stembiljet altijd minstens 20 plaatsen lager begon dan de kolommen die aanvangen met nummer 1 van de lijst.

Voor stemmachines had de mogelijkheid van 80 namen per lijst het gevolg dat voorzien werd in de opnemng op het stempaneel van twee vervolgkolommen: een eerste vanaf de eenendertigste plaats en een tweede vanaf de zesenvijftigste plaats. Dit betekende dat vervolgkolommen op stemmachines voortaan al vijf plaatsen lager dan de eerste kolom van een lijst mochten beginnen.

2.3. In 1989 werd bij de herziene Kieswet de regeling van het aantal namen per lijst geüniformeerd. Voor alle verkiezingen mag nu op lijsten van met meer dan vijftien leden zitting hebbende partijen een aantal namen voorkomen dat ten hoogste tweemaal het aantal zetels bedraagt met een maximum van 80.

Bij de parlementaire behandeling van het voorstel bepleitte de PvdA-fractie, ten einde verwarring bij de kiezers te voorkomen, een zodanige regelgeving in het Kiesbesluit dat werd gegarandeerd dat bovenaan een vervolgkolom enige ruimte wordt vrijgelaten. De regering antwoordde hierop dat de op dit punt reeds bestaande voorzieningen gehandhaafd zouden worden. Voor stemmachines werd een aantal van vijf blanco posities ook voor de toekomst redelijk geacht. Daarbij werd opgemerkt dat een geringer aantal blanco posities aanpassing zou vergen van alle in gebruik zijnde stemmachines. (Hoewel niet opgemerkt gold hetzelfde uiteraard voor een groter aantal blanco posities.)

De regeling van de vervolgkolommen is sinds 1989 in nagenoeg dezelfde bewoordingen als bovenvermeld opgenomen in noot 4 bij model J 20 (stembiljet) en noot 2 bij model J 33-2 (stempaneel).

Voor de Tweede-Kamerverkiezingen gold de nieuwe regeling voor het eerst in 1994, zodat toen ook bij die verkiezingen het verschijnsel van vervolgkolommen actueel werd. Op de stembiljetten verschenen twee partijen met één vervolgkolom, op de stemmachines twee partijen met twee vervolgkolommen en één partij met één vervolgkolom.

3. De door Nedap/Groenendaal gepresenteerde cijfers

3.1. Nedap/Groenendaal veronderstelt dat een vrij groot aantal kiezers bij het uitbrengen van hun stem niet let op de boven de lijsten geplaatste aanduidingen, maar uitgaat van het nummer van de lijst en vervolgens die lijst op het stembiljet of stempaneel opzoekt door van links af de kolommen te tellen, zonder daarbij onderscheid te maken tussen kolommen met en zonder blanco posities bovenaan. Het gevolg daarvan zou bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen geweest zijn:

a. bij gebruik van stembiljetten:

nr. 51 van de CDA-lijst kreeg stemmen, bedoeld voor de PvdA-lijst;
 nr. 51 van de PvdA-lijst kreeg stemmen bedoeld voor de D66-lijst;
 b. bij gebruik van stemmachines:
 nr. 31 van de CDA-lijst kreeg stemmen bedoeld voor de PvdA-lijst;
 nr. 56 van de CDA-lijst kreeg stemmen bedoeld voor de VVD-lijst;
 nr. 31 van de PvdA-lijst kreeg stemmen bedoeld voor de Groen Links-lijst;
 nr. 56 van de PvdA-lijst kreeg stemmen bedoeld voor de SGP-lijst;
 nr. 31 van de VVD-lijst kreeg stemmen bedoeld voor de RPF-lijst.

3.2. Bij deze hypothese valt op te merken dat, als zij juist zou zijn, de gevolgen zich nog verder zouden uitstrekken. Het zou immers ook betekenen dat o.a. nr. 1 van de PvdA-lijst stemmen zou krijgen bedoeld voor de VVD of D66, nr. 1 van de VVD-lijst stemmen bedoeld voor D66 of het GPV, nr. 1 van de D66-lijst stemmen bedoeld voor de SGP of CD en nr. 1 van de Groen Links-lijst stemmen bedoeld voor het GPV. Omdat de "onbedoelde" stemmen in deze gevallen bij lijsttrekkers terecht komen, valt dit uit de behaalde aantallen stemmen niet af te leiden, maar dit doet - in de hypothese van Nedap/Groenendaal - aan het feit niet af.

3.3. De vraag is nu of de hypothese van Nedap/Groenendaal juist of op zijn minst aannemelijk is. Het bedrijf baseert zijn veronderstelling op de aantallen stemmen behaald door de hoogst geplaatste kandidaten in vervolgkolommen.

Op de stembiljetten zijn dat:

- Ramlal, nr. 51 van de CDA-lijst;
- De Jong, nr. 51 van de PvdA-lijst.

Op de stemmachine-panelen zijn dat:

- Mulder geb. van Dam, nr. 31 van de CDA-lijst;
- Timmerman geb. Buck, nr. 56 van de CDA-lijst;
- Lilipaly, nr. 31 van de PvdA-lijst;
- Van Hylckama Vlieg, nr. 56 van de PvdA-lijst.
- De Vries, nr. 31 van de VVD-lijst;

3.4. De door Nedap/Groenendaal overgelegde gegevens behelzen onder meer de door de genoemde kandidaten per gemeente behaalde aantallen stemmen. Aan de hand daarvan is berekend hoeveel stemmen zij hebben behaald in stembiljet-gemeenten en hoeveel in stemmachine-gemeenten. De vergelijking tussen beide getallen per kandidaat is interessant, omdat dezelfde kandidaat bij gebruik van stembiljetten wel bovenaan de vervolgkolom staat maar bij gebruik van stemmachines niet, en andersom.

Bij deze vergelijking dient bedacht te worden dat volgens de gegevens van Nedap/Groenendaal in 419 gemeenten met stembiljetten is gestemd en in 217 gemeenten met stemmachines. De verhouding tussen de in beide categorieën gemeenten in totaal uitgebrachte stemmen valt hiermee uiteraard niet samen. De door Nedap/Groenendaal vermelde totale aantallen voorkeurstemmen per kandidaat stemmen overeen met het proces-verbaal van de verkiezingsuitslag. In de bijlage bij deze brief zijn de hierboven vermelde zeven kandidaten met hun aantallen voorkeurstemmen opgenomen.

4. Uit de cijfers te trekken conclusies

4.1. Bestudering van de cijfers geeft aanleiding tot de volgende opmerkingen:

a. De op de kandidaten uitgebrachte aantallen stemmen variëren van 1852 tot 9142. Deze aantallen zijn niet excessief hoog, maar liggen wel allemaal hoger dan de stemtotalen van de meeste andere kandidaten op de betreffende lijsten.

31072006

- b. Vier van de kandidaten (Mulder-van Dam, Timmerman-Buck, van Hylckama Vlieg en De Vries) zijn vrouwen. Vrouwelijke kandidaten hebben vaak meer voorkeurstemmen dan mannelijke.
- c. Twee andere kandidaten (Ramlal en Lilipaly) zijn Nederlanders van allochtone herkomst. Hun voorkeurstemmen zullen voor een deel daaraan zijn toe te schrijven.
- d. Kandidaat De Jong heeft kennelijk een relatief grote achterban in de kieskring Amsterdam. Na aftrek van de daar behaalde stemmen is het door hem behaalde aantal stemmen niet opvallend hoog.
- e. Bij de eerste kandidaten van vervolgkolommen op stembiljetten blijken na eliminatie van de kieskringen waar de kandidaten kennelijk een sterke achterban hebben, de verschillen tussen gemeenten met stembiljetten en gemeenten met stemmachines niet significant.
- f. Bij de eerste kandidaten van vervolgkolommen op stemmachines zijn de verschillen tussen gemeenten met stembiljetten en gemeenten met stemmachines wel opvallend.

4.2. Uit het voorgaande valt de conclusie te trekken dat bij het stemmen met stembiljetten de eerste kandidaat van een vervolgkolom waarschijnlijk niet of nauwelijks meer stemmen krijgt dan hij op een andere plaats zou hebben gekregen. Het probleem spitst zich dus toe op het stemmen met stemmachines.

Het feit dat bij het gebruik van stemmachines de eerste plaats op een vervolgkolom extra stemmen oplevert, wil echter nog allerm minst zeggen dat deze stemmen eigenlijk bedoeld zouden zijn voor andere partijen. De veronderstelling dat b.v. iemand die op de PvdA wil stemmen abusievelijk op mevrouw Mulder-van Dam van het CDA stemt is niet de meest aannemelijke. Zo'n kiezer is dan enerzijds zo oplettend dat hij het lijstnummer kent maar anderzijds zo onachtzaam dat hij er geen acht op slaat dat boven de lijst lijstnummer 1 staat in plaats van 2 en Christen Democratisch Appel in plaats van Partij van de Arbeid, en dat de gekozen kandidaat niet Kok heet maar Mulder geb. van Dam.

Onmogelijk is een dergelijke handelwijze niet, maar andere verklaringen voor de extra stemmen lijken toch evenzeer mogelijk, zo niet realistischer, zoals:

- de kiezer zoekt bij de opschriften van de kolommen naar de partij van zijn keuze en brengt op de eerste kandidaat onder dat opschrift zijn stem uit, zonder zich te realiseren dat hij niet met de eerste kolom van de lijst maar met een vervolgkolom van doen heeft.
- de kiezer wil niet op de lijsttrekker stemmen, maar heeft geen bepaalde voorkeur en stemt dus op de bovenste kandidaat van de vervolgkolom;
- de kiezer wil op een vrouw stemmen en de eerste kandidaat van de vervolgkolom valt als zodanig het eerste op;

Ook is niet uitgesloten dat een aantal, met name oudere, kiezers nog steeds enige moeite heeft met de stemmachine. De kiezer in een stemhokje kan het stembiljet naar zich toe halen of naar links of rechts verschuiven om de beoogde lijst en kandidaat beter in het vizier te krijgen. Bij een stempaneel kan dat niet en het totale beeld van alle kandidaten wordt daardoor onoverzichtelijker. Dat kan ertoe leiden dat de kiezer uiteindelijk in de verkeerde kolom stemt. De vergissing wordt dan echter niet veroorzaakt door het bestaan van vervolgkolommen maar door het stempaneel als zodanig.

5. Onderzoek wenselijk?

5.1. De Kiesraad meent op grond van het voorgaande de volgende conclusies te kunnen trekken:

31072006

- a. Het is aannemelijk dat bij gebruik van het bestaande type stemmachine kandidaten die de bovenste plaats van een vervolgkolom innemen, door die omstandigheid extra stemmen krijgen.
- b. Bij gebruik van stembiljetten is dit verschijnsel uit de beschikbare gegevens niet af te leiden.
- c. Er is geen reden om aan te nemen dat de extra stemmen vooral zijn uitgebracht op andere partijen dan door de betreffende kiezers werd beoogd. Het is denkbaar om bij een volgende verkiezing naar het optreden van dit effect en de preciese redenen daarvan een nader onderzoek in te stellen. De Kiesraad ziet daartoe echter vooralsnog geen aanleiding. In de eerste plaats omdat het naar het oordeel van de Kiesraad, uitzonderingen daargelaten, niet gaat om stemmen die aan andere partijen ten goede zijn gekomen dan de kiezer wilde. In de tweede plaats omdat het, gegeven het stemgeheim, zeer de vraag is of een dergelijk onderzoek is uit te voeren op een wijze die eenvoudig is en tegelijk de beoogde opheldering verschaft. De Kiesraad acht een onderzoek ook niet onmisbaar om de vraag te kunnen beantwoorden of er mogelijkheden zijn het verschijnsel van extra stemmen voor eerste kandidaten op vervolgkolommen terug te dringen. In het navolgende zullen daarvoor enkele aanbevelingen worden gedaan.

5.2. In de brief van Nedap/Groenendaal aan de vaste commissie wordt nog verwezen naar een brief die de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken voorafgaand aan de Tweede-Kamerverkiezing van 1994 aan de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken zond. De NVVB wees op het risico dat door de onoverzichtelijkheid op stembiljet en stemmachine een groot aantal stemmen op de verkeerde partij zou worden uitgebracht en gaf in overweging een onderzoek als hierboven bedoeld uit te voeren. Aan dit verzoek is ook toen geen gevolg gegeven.

De hoofdinhoud van deze brief betrof overigens een pleidooi om de mogelijkheden van gefaseerd stemmen nader te onderzoeken. Dit onderzoek is er vervolgens ook gekomen.

6. Mogelijke aanbevelingen

6.1. Er zijn verschillende maatregelen denkbaar waardoor het verschijnsel van extra stemmen voor eerste kandidaten op vervolgkolommen wordt geëlimineerd of teruggedrongen. Sommige daarvan acht de Kiesraad aanbevelenswaardig, andere juist niet. In het navolgende worden enkele denkbare maatregelen van beider aard besproken.

6.2. Elektronisch gefaseerd stemmen

Eén van de voordelen van elektronisch gefaseerd stemmen is dat de kiezer niet meer met een onoverzichtelijke hoeveelheid kandidaten op de stemmachine wordt geconfronteerd. De Kiesraad heeft zich mede om deze reden in zijn advies van 22 november 1995 voor het mogelijk maken van deze vorm van elektronisch stemmen uitgesproken. Met voldoening heeft de Raad kennis genomen van uw brief van 20 maart 1996 aan de Tweede Kamer waaruit blijkt dat u dit advies van de Kiesraad wilt volgen. De Raad wil in dit verband opnieuw op deze mogelijkheid wijzen. Overigens is de Kiesraad zich bewust dat bij invoering van deze mogelijkheid ook de stemmachines van het bestaande type nog in gebruik zullen blijven.

6.3. Het aantal kandidaten per lijst weer beperken tot 30 of minder.

In zijn advies over herziening van het kiesstelsel deed de Kiesraad de suggestie om een eventuele behoefte aan regionalisering van de kandidaatstelling te realiseren door voor de Tweede-Kamerverkiezingen het aantal kandidaten per lijst op maximaal 10 te stellen. Uiteraard zou daarmee ook het probleem van de vervolgkolommen opgelost zijn. Als

maatregel uitsluitend om het probleem van de onoverzichtelijkheid op te lossen is de terugkeer naar 30 of minder kandidaten per lijst echter, hoezeer ook effectief, geen adequaat voorstel. De uitbreiding naar maximaal 80 kandidaten per lijst en de daarmee verband houdende centrale kandidaatstelling zijn in 1989 op verzoek van de Tweede Kamer bewust ingevoerd. Deze keuze dient dus, zolang niet tot wijziging van het kiesstelsel wordt besloten, uitgangspunt te blijven.

De door Nedap/Groenendaal geopperde variant om de politieke partijen vrijwillig ertoe te brengen zich weer te beperken tot 30 kandidaten per lijst, zou betekenen dat van overheidswege op de politieke partijen aandrang wordt uitgeoefend om van een uitdrukkelijk in de Kieswet geopende mogelijkheid geen gebruik te maken. Dit acht de Kiesraad niet reëel. Een beperking op basis van vrijwilligheid zou bovendien geen garantie bieden dat alle partijen zich daaraan houden.

6.4. Het afschaffen van vervolgkolommen.

Het plaatsen van 80 kandidaten onder elkaar zou bij stembiljetten nog denkbaar zijn. Het stembiljet wordt dan 1/3 langer, maar tegelijk ook minder breed. Ook dit formaat is echter tamelijk onhandelbaar. Voor stemmachines is deze optie echter praktisch uitgesloten, omdat het bovenste gedeelte van het stempaneel dan voor de kiezer nog minder te overzien is.

6.5. Het vergroten van het aantal blanco-posities bovenaan vervolgkolommen bij stemmachines.

Het is aannemelijk dat het probleem zich bij lager beginnende vervolgkolommen minder zal voordoen. Een terugkeer naar de situatie dat ook voor stemmachines de norm geldt van ten minste twintig blanco-posities, zou dus waarschijnlijk een gunstig effect hebben. Ook dit stuit echter op overwegende praktische bezwaren. Bij een maximale kolomlengte van dertig namen zouden dan voor lijsten met tachtig namen vijf vervolgkolommen nodig zijn.

6.6. Steunkleuren op stembiljetten en stempanelen

De Kiesraad is van mening dat de overzichtelijkheid van het stembiljet en het stempaneel door het gebruik van kleuren bevorderd kan worden. Door de kandidatenlijsten op het stembiljet en het stempaneel een gekleurde ondergrond te geven kan bereikt worden dat een kandidatenlijst die uit verschillende kolommen bestaat, door de kiezers gemakkelijker als een geheel wordt onderkend. Het verdient daarbij aanbeveling om te volstaan met twee kleuren die om de andere lijst gebruikt worden. Bij de keuze van de kleuren zal erop gelet moeten worden dat de leesbaarheid van de namen van de kandidaten niet nadelig wordt beïnvloed. Mede om die reden dienen de toe te passen kleuren in het Kiesbesluit te worden vastgelegd.

Indien de toepassing van kleuren technische of andere problemen zou opleveren, kan als alternatief gedacht worden aan het omlijnen van kandidatenlijsten.

6.7. Andere regeling voor het opschrift boven vervolgkolommen.

Bij een vervolgkolom staat bovenaan het stembiljet of het stempaneel een opschrift dat gelijklopend is aan het opschrift boven de eerste kolom van de betreffende lijst, met toevoeging van het woord "(vervolg)". Na een aantal blanco-posities volgen dan de namen van de kandidaten. Het komt de Kiesraad voor dat het voor de kiezers minder verwarrend zou zijn indien de aanduiding "(vervolg)" direct boven de eerste naam in de vervolgkolom zou worden geplaatst. Een dergelijke maatregel, die ook voor stemmachines eenvoudig is te realiseren, zou ertoe kunnen bijdragen dat vervolgkolommen beter als zodanig worden herkend.

6.8. Nummering van de kandidaten op stembiljetten en stemmachines.

Ook door voor te schrijven dat de kandidaten per lijst op het stembiljet en het stempaneel vanaf nummer 1 genummerd worden, zou duidelijker worden dat een kolom een vervolgkolom is. Nummering van kandidaten heeft bovendien het algemene voordeel dat kiezers die een voorkeurstem willen uitbrengen en het nummer van hun voorkeurkandidaat op de gepubliceerde lijsten al hebben opgezocht, die kandidaat bij het stemmen sneller kunnen vinden. Nummering kan ook goede diensten bewijzen bij de vaststelling van de uitslag in het stembureau. Een bezwaar is echter dat de toch al grote hoeveelheid gegevens op stembiljet en stempaneel nog weer wordt uitgebreid, hetgeen de onoverzichtelijkheid eerder zou bevorderen. De Kiesraad meent dan ook deze maatregel bij de huidige regeling van de per kandidaat te vermelden gegevens niet te moeten aanbevelen.

7. Samenvatting

Het voorgaande samenvattend is de Kiesraad van oordeel:

- a. dat er onvoldoende grond is om aan te nemen dat de bestaande regeling inzake vervolgkolommen ertoe leidt dat in betekenende mate stemmen worden uitgebracht op een andere partij dan door de kiezers is bedoeld;
- b. dat, mede door het gebruik van vervolgkolommen, de overzichtelijkheid van het stembiljet en het stempaneel van de stemmachine nadelig wordt beïnvloed;
- c. dat dit ertoe kan bijdragen dat op bovenaan vervolgkolommen geplaatste kandidaten met name bij het gebruik van stemmachines extra stemmen worden uitgebracht;
- d. dat er onvoldoende reden is om naar de preciese oorzaak van dit verschijnsel een nader onderzoek in te stellen;
- e. dat door de invoering van elektronisch gefaseerd stemmen het probleem van de onoverzichtelijkheid op de wat langere termijn kan worden opgelost;
- f. dat het op de korte termijn aanbeveling verdient enkele eenvoudig te realiseren praktische maatregelen te treffen, te weten het toepassen van steunkleuren voor kandidatenlijsten en een verbeterde aanduiding van kolommen als vervolgkolommen.

De Kiesraad,

, voorzitter

, secretaris

BIJLAGE

A. Eerste kandidaten van vervolggkolommen op stembiljetten

CDA/51 - Ramlal		
aantal stemmen in stembiljetgemeenten		2367
aantal stemmen in stемmachinegemeenten		1955
totaal	4322	
(waarvan 1063 in Amsterdam (stembiljetten)		
en 1560 in Den Haag (stemmachines))		

PvdA/51 - De Jong		
aantal stemmen in stembiljetgemeenten		1737
aantal stemmen in stемmachinegemeenten		115
totaal	1852	
(waarvan 1121 in Amsterdam (stembiljetten))		

B. Eerste kandidaten van vervolggkolommen op stemmachines

CDA/31 - Mulder geb. van Dam		
aantal stemmen in stembiljetgemeenten		304
aantal stemmen in stемmachinegemeenten		7115
totaal	7419	

CDA/56 - Timmerman geb. Buck		
aantal stemmen in stembiljetgemeenten		82
aantal stemmen in stемmachinegemeenten		5409
totaal	5491	

PvdA/31 - Lilipaly		
aantal stemmen in stembiljetgemeenten		1556
aantal stemmen in stемmachinegemeenten		7586
totaal	9142	

PvdA/56 - Van Hylckama Vlieg		
aantal stemmen in stembiljetgemeenten		135
aantal stemmen in stемmachinegemeenten		2728
totaal	2863	

VVD/31 - De Vries		
aantal stemmen in stembiljetgemeenten		453
aantal stemmen in stемmachinegemeenten		8677
totaal	9130	

31072006